

Arne Bugge Amundsen

Religiøse kulturkulturlandskap i Skandinavia på 1700- og 1800-tallet

De skandinaviske landene hadde mye felles i det nittende århundre, inkludert historie, religion, politikk og materiell kultur. De tre landene gjennomgikk samtidig viktige politiske endringer. Mange ønsket et forent Skandinavia, men det vokste også frem en bevissthet om nasjonal egenart og man lette etter kulturelle, historiske, estetiske og religiøse identiteter i de tre landene. Tenkning og praksis knyttet til kirkearkitektur og religiøs estetikk ble sterkt endret. Fordi kirke og religion fortsatt sto sterkt i de fleste menneskers bevissthet, fikk disse endringene stor betydning for det skandinaviske kulturlandskapet. Kulturlandskap er her forstått som et landskap formet av menneskers aktivitet og kulturelle preferanser.

Endringene i kirkearkitektur og religiøs estetikk må ses på bakgrunn av økende pluralisering og konflikter på det kirkelige og religiøse området. På begynnelsen av 1800-tallet var Skandinavia konfesjonelt svært enhetlig, med en luthersk, statskirkelig struktur og orden med tydelige bånd til kongemakten og statens utøvelse av kontroll over undersåttene. Den dansk-norske kirken hadde kongen som overhode, og med en geistlighet som tjente kongen i et hierarkisk system med sogn og prestegjeld som minste enhet.

Den nye staten Norge videreførte i 1814 denne strukturen. Som organisasjon og struktur omfattet den konfesjonelle statskirken hele landet, med klart definerte geografiske grenser og med sognekirker og prestegårder som de mest sentrale bygningsmessige uttrykk. I Sverige var båndene mellom kirken og staten noe løsere økonomisk og strukturelt, men politisk var forholdene tette. Inntil 1865 hadde den svenske geistligheten egen representasjon i Riksdagen, som den stort sett brukte til å føre en konservativ kirkepolitikk og argumentere for kirkens formelle posisjon og kontrollfunksjon. Danmark hadde et eneveldig, konfesjonelt kirkestyre helt frem til 1848. Landets første frie forfatning kom i 1849, og den innførte blant annet religionsfrihet.

Uansett kirkepolitiske forhold ble kirke og religion i løpet av 1800-tallet flyttet inn i sentrum av sterke konflikter. De lutherske statskirkenes hegemoni ble utfordret både fra nye religiøse grupperinger og fra liberale politikere, som alle ønsket å fristille de individuelle borgerne i spørsmål som handlet om religiøs overbevisning og tilknytning. Liberale ideologer hevdet at en moderne stat burde inkludere og tolerere ulike kristne overbevisninger og praksiser. Borgernes eneste felles lojalitet skulle knyttes til det sivile lovverket. Norge var her tidligst ute med lover som tillot pietistiske grupper å samle seg (opphevelsen av

konventikkelforordningen 1842) og nye kristne konfesjoner å etablere seg (dissenterloven 1845). I Sverige lå denne utviklingen en generasjon etter, og i løpet av den tiden hadde konfliktnivået økt adskillig.

Frem til midten av 1800-tallet hadde de lutherske statskirkene – med noen få unntak – territorielt monopol med full kontroll over det religiøse kulturlandskapet gjennom sine kirkebygg og med en kirkeorganisasjon basert på territorielle grenser. Den statskirkelige religionen ble praktisert innenfor et territorium, basert på den lokale menigheten med et kirkehus og en prest. De kirkelige strukturene som ble bygget opp under reformasjonen på 1500-tallet hadde følgende prinsipp: Enhver kirke skulle ha en menighet og en prest. Den lutherske kirken og den lutherske fromheten ble med dette mye mer bundet til det lokale stedet enn den katolske kirken hadde vært.¹

Flertallet av Skandinavias befolkning bodde på 1500-tallet i agrare områder, og i de fleste tilfeller forble sognegrensene der uendret. Derimot ble det i mange byer konkludert med at det ikke var grunnlag for å opprettholde de mange kirkene, og et betydelig antall kirker ble revet. Dette skulle endre seg i de følgende århundrene. Langsomt endret demografien seg, befolkningen økte, det samme gjorde antallet byer. På 1800-tallet skjedde den viktigste befolkningsøkningen i byene: Norge hadde ca. 440.000 innbyggere på 1660-tallet, 883.000 i 1801 og 2.240.000 i 1900. I 1801 bodde 8 prosent av befolkningen i urbane områder, i 1900 36 prosent.² I 1570 hadde Sverige ca. 900.000 innbyggere, i 1800 2.347.000, og i 1900 5.136.000. I 1800 bodde omkring 9 prosent av befolkningen i byer, men i 1899 hadde andelen økt til 21 prosent.³ Danmark hadde en befolkning på ca. 600.000 in 1536, 929.000 i 1801 og 2.449.000 in 1901. Bybefolkningen utgjorde i 1801 21 prosent og i 1901 39 prosent.⁴

Disse endringene hadde som konsekvens at den religiøse utviklingen og dermed også fokus hos statskirkenes ledere i økende grad ble bestemt av en fremvoksende urban kultur preget av klassekonflikter, individualisme, liberalisme og et generelt ønske om endringer. Et strengt territorielt system for statskirkelige religionsutøvelse viste seg stadig vanskeligere å opprettholde, særlig i byene. Religionsfriheten etablerte nemlig et nytt prinsipp, nemlig at sivile og religiøse territorier innenfor statens grenser var forskjellige. Dette åpnet for at nye kirkesamfunn og religiøse grupper kunne betrakte de skandinaviske landene som misjonsfelt med muligheter for å etablere sine egne territorier, menigheter og ikke minst bygninger. Det var en situasjon som var helt ny og uprøvd.

Disse omfattende endringene på det religiøse og kirkelige område vil være fokus i denne artikkelen, og spørsmålet som stilles, er: Hvilke endringer i det religiøse

¹ Amundsen, 1917, 170ff.

² <https://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-1.html>

³ Sundbärg, 1901, 90. 97.

⁴ <https://danmarkshistorien.dk/perioder/adelsvaelden-1536-1660/kongens-riger-og-lande/>. *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 10. 14.

kulturlandskapet medførte denne nye situasjonen? Situasjonen i Norge er det sentrale, men forholdene i Danmark og Sverige vil også trekkes inn i analysen.

Begynnende pluralisering av det religiøse kulturlandskapet

Det er lett å fremstille den religiøse situasjonen i Skandinavia før 1800-tallet som mer enhetlig enn den faktisk var – også når det gjelder religiøse kulturlandskap. I København ble det for eksempel allerede i 1689 reist en reformert kirke etter initiativ fra Christian V's kalvinistiske dronning, Charlotte Amalie (1650-1714), som aldri konverterte til lutherdommen.⁵ I 1764 fikk jødene for første gang anledning til å bygge en synagoge i den dansk-norske hovedstaden. I samme periode – i 1765 – betalte den østerrikske keiserinne Maria Theresia (1717-1780) for byggingen av et romersk-katolsk kapell, og flere katolikker donerte penger eller gjenstander med sikte på byggingen av en katolsk kirke.⁶ Disse gudshusene var imidlertid til bruk for små grupper av immigranter og diplomater, og ikke tilgjengelige for vanlige danske undersåtter. I Stockholm ble det på samme måte gitt en viss frihet til romersk-katolsk kultus for innvandrede grupper, men de måtte holde seg til kapeller opprettet for utenlandske ambassadører. Alt måtte skje bak lukkede dører, og svenske undersåtter hadde ikke adgang. Katolikkene for en viss utvidelse av sine friheter i 1781, men overgang fra luthersk til katolsk tro ble ikke tillatt i Sverige før i 1873. Også reformerte fikk visse friheter i Stockholm, og fra 1741 omfattet dette muligheten til å bygge gudshus og holde prester.⁷

De religiøse idealene på 1700-tallet var også sammensatte, og de utfordret den lutherske konfesjonelle enheten. De dansk-norske kongene Fredrik IV (1671-1730) og Christian VI (1699-1746) var sterkt påvirket av pietismen, en luthersk reformbevegelse med røtter i Sachsen, og en rekke reformer ble gjennomført i skole og religionsopplæring. Forventningene til presteskapet ble økt, med vekt på dypere engasjement for internalisering av religiøse idealer, utførelse av husbesøk og andre former for religiøs kontroll.⁸ Den statskirkelige orden satte imidlertid klare grenser. Organiserte forsamlinger av pietister og andre ikke-konformistiske grupper ble forbudt etter konventikkelforordningen av 1741, slik det hadde skjedd i Sverige allerede 1726. Denne bestemmelsen innebar at ingen andre enn prestene kunne etablere religiøse møtesteder utenfor husholdet og kirkerommet. Prinsippet for den lutherske territorielle kirkeorganisasjonen ble dermed beholdt

⁵ Bedoire, 2009, s. 272f.

⁶ <https://sanktansgar.dk/om-kirken/historien/>

⁷ Bedoire, 2009, s. 268ff.

⁸ Amundsen, 2005, s. 253ff.

og forsvart. Mange av pietistene forble ytre sett lojale mot statskirkesystemet, og de aksepterte i noen grad de etablerte strukturer, tradisjoner og ritualer.⁹

Én gruppe viste seg imidlertid mer motstandsdyktig overfor denne lovgivningen, nemlig herrnhuterne. Under sin leder, grev Nicolas Ludwig von Zinzendorf (1700-1760), spredte denne radikalpietistiske gruppen seg over hele Skandinavia fra 1730-tallet av. Herrnhuterne tok til orde for en fromhet med vekt på personlig valg, nye sosiale mønstre, sterkt emosjonelt engasjement og globale pretensjoner. De oppfattet seg ikke som bundet av hverken statskirkelig territorialitet eller luthersk lærekontroll.¹⁰

Herrnhutismen fikk oppslutning blant håndverkere, tjenestefolk og kjøpmenn. De fikk også positiv oppmerksomhet fra enkelte teologer og medlemmer av aristokratiet. Herrnhutiske «venner» møttes i private hjem eller i mindre forsamlingslokaler, særlig i byene. Fra hovedbasen i Sachsen fikk de kontinuerlig besøk og ble kontrollert av omreisende misjonærer. I praksis ble de tolerert, dersom de holdt seg for seg selv og agerte diskret. Enda et skritt ble tatt i 1773, da den herrnhutiske kolonien Christiansfeld ble opprettet i Sønderjylland med tillatelse og støtte fra den dansk-norske kongen, Christian VII (1749-1808).¹¹ For første gang var det i Skandinavia mulig for en ikke-konfesjonell religiøs gruppe å etablere en offentlig arena, åpen for alle borgere og med støtte fra de høyeste myndigheter. Etter en lang periode med møter i private hjem støttet av noen geistlige i hovedstaden, etablerte herrnhuterne i 1783 også en kirke i København.¹² I Sverige ble lignende kongelige tillatelser gitt til herrnhuterne i Stockholm (1784)¹³ og Göteborg (1785).¹⁴ I Norge fikk herrnhutismen også en viss utbredelse, men på 1700-tallet ser de ut til å ha avholdt sine møter og samlinger i private hjem. Det eneste unntaket har vært Drammen, der de i 1775 fikk som gave et hus i byen, der de allerede i flere år hadde hatt samlinger i en egen «sal» som var bygget i hagen. Plasseringen i hagen viser at møtevirksomheten har vært diskret tilrettelagt.¹⁵

De herrnhutiske kirkene og salene var i Skandinavia først og fremst et urbant fenomen. Så langt vi kjenner dem, ble de bygget med kirken i Herrnhut som modell: En sentralkirke med prekestolen som hovedinnredning, et enkelt interiør med benker og gallerier som skilte de forskjellige «korene» av menn og kvinner, gifte og ugifte personer. Disse kirkene var utformet som forelesningssaler orientert om forkynnelse, sang og åndelig fellesskap.¹⁶ Det mest interessante er ikke bare at disse bygningene representerte en

⁹ Amundsen, 2014.

¹⁰ Nyere diskusjoner hos von Wachenfelt og Ahlberger, 2019.

¹¹ Sml. Thyssen 1964.

¹² Schröder, 1902, s. 25.

¹³ Lindahl, 1955, s. 28ff.

¹⁴ Lundin, 1887-1890, s. 223ff. Rehnberg, 2004.

¹⁵ Thrap, 1905, s. 16f. På 1800-tallet ble det imidlertid innredet egne herrnhutiske forsamlingslokaler i Trondhjem og Christiania.

¹⁶ Lindahl, 1955, s. 281ff.

begynnende pluralisering av det religiøse kulturlandskapet ved å utfordre de viser at de lutherske kirkebygningenes monopol, men også at de ble utformet etter en universal modell utformet av et kirkesamfunn som ikke anerkjente sogne- og statsgrenser.

Indre motstand og konkurranse

Herrnhuterne representerte en stille, men ganske synlig utfordring for de lutherske kirkebygningenes monopolsituasjon, først og fremst i noen sentrale skandinaviske byer. En enda større utfordring for dette monopolet var imidlertid de forskjellige pietistiske vekkelsene og legmannsbevegelsene på 1800-tallet, som fra en posisjon innenfor statskirkesystemet både utfordret geistlighetens autoritet og skapte nye fromhetsidealer som fikk bred aksept av kirkens medlemmer. I oppslutning og geografisk utbredelse overgikk de langt herrnhuterne, og de utviklet tidlig en selvbevisst politisk strategi for å gjøre sin virksomhet legitim og få den anerkjent av staten. Et hovedmål for dem var å få konventikkelforordningene avskaffet, og det lyktes de etter hvert med. I Norge skjedde det i 1842.¹⁷ I Danmark hadde den siste enevoldskongen, Christian VIII (1786-1848), i praksis opphevet konventikkelforbudet, og grunnloven av 1849 opphevet det formelt. I Sverige ble forbudet mildnet i 1858 og i praksis opphevet i 1868.

Over hele Norge fikk predikanten Hans Nielsen Hauge (1771-1824) sympatisører og tilhengere som i varierende grad var kritiske til geistlige og kirkelige myndigheter. I 1821 formante Hauge sine tilhengere til å forbli lojale mot den formelle kirkeorganisasjonen, men også til å fortsette sin uavhengige religiøse virksomhet. I praksis betydde dette at haugianerne arrangerte egne møter i private hjem og organiserte en omvandrende predikantvirksomhet som åpent brøt med det statskirkelige territorialsystemet, akkurat slik herrnhuterne hadde gjort.¹⁸ De første haugianergenerasjonene var lojale mot formaningene fra grunnleggeren. De avgrenset seg til å samles i private hjem som en slags husmenigheter, som var mindre enn en sognemenighet men større enn et hushold. Fra 1840-årene av begynte imidlertid lokale grupper av pietister å bygge sine egne forsamlingshus, gjerne kalt bedehus.¹⁹

Disse små trehusene ble bygget og betalt av medlemmene selv, og de var beskjedne og lite prangende i uttrykk og arkitektur. Selve navnet – bedehus – signaliserte at de ikke konkurrerte åpent med de lokale kirkehusene, men var utvidelser av husmøtene, der de troende samlet seg for å lese religiøse tekster, synge og be. Samtidig utfordret de den territoriale kirkeorganisasjonen ved å bygge religiøse møteplasser som var åpne for alle og

¹⁷ Amundsen, 2010.

¹⁸ Amundsen, 2012. Langhelle 2014.

¹⁹ De første husene av denne typen ser ut til å ha blitt bygget i Rogaland, Swensen, 1997, s. 68f.

besøkt av omvandrende predikanter som de utnevnte selv.²⁰ Antallet bedehus økte betraktelig fra 1870-tallet, spesielt i urbane områder.²¹ Ambisjonsnivået ble også økt. Noen av dem ble bygget i rød tegl og med nygotisk, kirkeinspirert design.²² Bedehusene fikk bibelske stedsnavn, som Betel, Bethesda, Betlehem, Sion, Zoar, Ebenezer, Effata, Karmel, Pella og Sarepta - en tradisjon som kan ha kommet fra den herrnhutiske kulturen.²³

Etter hvert ble flere av disse pietistgruppene stadig mer kritiske overfor den lutherske kirken og dens presteskap. Et eksempel kan vise denne utviklingen: Legmannen Erik Tønnesen (1816-1880), som opprinnelig hadde vært del av en radikal, ganske subversiv religiøs gruppe på Sørvestlandet, etablerte seg som en pietistisk predikant i Sørøst-Norge rundt 1850. Han var kritisk overfor lokale prester, og argumenterte - mot Hans Nielsen Hauge - for at det å mane de mange «døpte hedningene» i den lutherske statskirken til omvendelse, var noe som også lekfolk hadde ansvar for, og til det trengtes en tydeligere organisering og struktur. Tønnesen reiste fra prestegjeld til prestegjeld og etablerte et nettverk av støttespillere som etter hvert etablerte en formell organisasjon, et indremisjonselskap, for regionen der Tønnesen forkynte. I Sarpsborg ble det i 1855 reist et eget bedehus for å huse hans virksomhet.²⁴ Utenfor Fredrikstad brukte han et hus bygget i 1857, kalt Samfundshuset. Dette huset var i begynnelsen også en arena for andre aktiviteter som avholdsmøter, veldedighet og offentlige foredrag for arbeiderklassen. Etter hvert som Tønnesen fikk dette som sin hovedbase i distriktet, ble husets navn endret til Karmel.²⁵ Navnet spiller åpenbart på Det gamle testamentets fortellinger om Karmelfjellet, der israelittene møtte sin gud. Bygningen lå da også i en bergskråning, med utsikt mot de ugudelige omgivelsene i Glemmen prestegjeld.

De to bedehusenes arkitektur signaliserte tydelig at de var ment for forsamlinger, men de var definitivt ikke ment som kirker. Utvendig var de veldig enkle, og de hadde ikke tårn, men store vinduer og en stor inngangsdør som adskilte dem fra vanlige privathus. Innvendig var de funksjonelle og enkle, med talerstol, podium og trebenker. Med disse virkemidlene etterlignet bedehusene de lutherske bykirkene, men de distanserte seg også fra dem. Bedehusene var ikke tegnet av arkitekter, men ble utformet og bygget av lokale håndverkere, gjerne blant indremisjonsforeningens medlemmer.

En viktig dimensjon er at disse bedehusene hadde egne, valgte styrever, mens de lutherske statskirkene var eneveldig kontrollert av sogneprestene. Styrene åpnet bygningene sine for Erik Tønnesens aktiviteter, men de var ikke bundet til ham. Det ble veldig viktig da

²⁰ Swensen, 1997, s. 29. 126f. 200f.

²¹ Swensen, 1997, s. 68f. Det har vært diskusjoner om de arkitektoniske impulsene bak bedehusene. Noen har antydnet inspirasjon fra lokale skolehus, andre de herrnhutiske salene Bethlehems kyrkan i Stockholm, Swensen, 1997, s. 152f. Sørby, 1977, s. 52ff.

²² For eksempel Missionshuset i Fredrikshald eller bedehuset i Moss, begge bygget i 1890, eller Alvim bedehus utenfor Sarpsborg, bygget i 1900, Ørebech, 2006, s. 146. 184. 231.

²³ Ørebech, 2006, s. 28. Larsen 2014, s. 106f.

²⁴ Ørebech, 2006, s. 283. Amundsen 1992-1993.

²⁵ Dehli, 1964, s. 470f. Ørebech, 2006, s. 88f.

såkalte nyevangeliske predikanter og impulser nådde Fredrikstad- og Sarpsborg-området på 1870-tallet. Tønnesen var da oppfattet av mange som en gammelmodig pietistisk predikant, og han motsatte seg sterkt den nyevangeliske forkynnelsen, som ble sett på som mer lys, vennlig og moderne. Tønnesens kampanje for å hindre nyevangelismen i å spre seg mislyktes, og han forlot det lokale indremisjonsselskapet. Noen grupper forble lojale mot Tønnesen og hans konservative budskap, men siden de to bedehusene i prinsippet var uavhengige av ham, tillot styrene den «nye indremisjonen», som var mer nyevangelisk, å ha møter der. Dette innebar at bedehusene – i motsetning til den statskirkens bygninger – var viet til religiøse aktiviteter, men ikke bundet til et kirkelig embete eller til én bestemt predikant.

De nyevangeliske trendene på 1870-tallet skapte en ny generasjon omreisende predikanter, med ekspansive og ambisiøse strategier og med bedehusene som arena. Igjen kan Fredrikstad brukes som eksempel. I 1874, da Erik Tønnesens virksomhet definitivt ble marginalisert, ble det opprettet en ny indremisjonsforening. Denne foreningens møter startet som nevnt i Samfundshuset/Karmel som en kontrast til Tønnesens tidligere aktiviteter der, og den startet også en skole, et barnehjem og drev utstrakt veldedighet i lokalsamfunnet. I 1887 bygget Fredrikstad indremisjonsforening sitt eget bedehus, som foreningen kalte Bethel – med tunge gammeltestamentlige referanser til et annet sted der israelittene møtte sin gud. Karmel i bergskråningen ble da en arena for de «gamle pietistene» i området, mens Bethel – som bare lå noen få hundre meter unna, men nede i det urbane landskapet – ble stedet for de «nyevangeliske». Foreningens møter og aktiviteter ble også arrangert på skoler som eides av de mange sagbrukene i området. I perioden mellom 1883 og 1908 bygget Fredrikstad indremisjonsforening opp et imponerende, regionalt konsortium av nye bedehus – i og utenfor byen og på tvers av prestegjeldsgrensene – som de kunne sende sine predikanter til.²⁶ Dermed ble indremisjonsforeningen og dens styre bestemmende for hva slags religiøs virksomhet som skulle tillates i de ulike bygningene, og dermed var både det statskirkelige territorialsystemet opphevet og det lutherske presteskapets autonomi speilvendt.

Denne utviklingen er ganske typisk for Norge på slutten av 1800-tallet. Det er selvfølgelig lokale variasjoner, og en sentral faktor har vært bedehusets uavhengighet. Noen av bedehusene forble uavhengige og lokale, andre – mest fra 1870-tallet og fremover – var knyttet til regionale eller nasjonale organisasjoner for indremisjon, hvorav den viktigste nok var Den norske Lutherstiftelse, opprettet i 1868.²⁷

Utviklingen i Danmark hadde mange likheter med den norske. En organisasjon for indremisjon ble etablert i 1861. Den forble innenfor den lutherske statskirken, og søkte samarbeid med det som ble kalt «troende prester», men stilte seg sterkt kritisk til statskirkens

²⁶ Ørebech, 2006, s. 57ff.

²⁷ Fra 1891 Det norske lutherske Indremissionsselskab.

fromhetsliv. Det ble etterhvert stiftet flere slike organisasjoner, men den fra 1861 – Indre Mission - forble den viktigste.²⁸ Indre Mission sto bak byggingen av de første «missionshuse» på slutten av 1860-tallet, åpenbart inspirert av de svenske misjonshusene og de norske bedehusene. Mellom 1870 og 1899 hadde Indre Mission bygget omkring 435 misjonshus. Mange av dem hadde navn og eierskapsformer som lignet på de norske bedehusenes.²⁹

Sverige hadde en noe annen utvikling. Nyevangelismen hadde sine første nedslag der. Påvirkningen kom via anglo-amerikansk metodisme. Metodismen startet som en virksomhet innenfor den anglikanske kirken, men etablerte på 1700-tallet sine egne kirker og kapeller. Læremessig sto de nær sin moderkirke, men de understreket særlig den umiddelbare omvendelsen, en puritansk livsstil og individuell «hellighet». Den engelske metodisten George Scott (1804-1874) kom til Stockholm i 1830, og fikk støtte i det svenske aristokratiet. I årene 1838-1840 ble det bygget et eget forsamlingslokale for ham, «Engelska kyrkan», som var inspirert av engelske metodistkapell. Den hadde plass til 1.100 mennesker. Scott måtte forlate Sverige i 1842, og kirken ble stengt. Hans medarbeider, den lutherske presten Carl Olof Rosenius (1816-1868) overtok imidlertid virksomheten. I 1856 var Rosenius sentral i opprettelsen av Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, som var en innenkirkelig organisasjon for indremisjon. Fosterlandsstiftelsen kjøpte Scotts kirke, og kalte den Bethlehemskyrkan. I denne kirken fungerte Rosenius som prest og organisator til sin død, og den forble et sentrum for Fosterlandsstiftelsen.³⁰ Med utgangspunkt i Fosterlandsstiftelsens virksomhet og idealer ble det bygget en rekke «bönhus» eller «missionshus». De har mange paralleller til bedehusene og misjonshusene i Norge og Danmark både arkitekturmessig og funksjonelt – de var enkle forsamlingshus uten noen referanse til kirker eller kapeller.³¹ Det første ble reist i 1855.³²

Andre kirkesamfunn konkurrerer om det religiøse kulturlandskapet

Fra siste del av 1800-tallet åpnet de skandinaviske landene for at deres borgere kunne melde seg ut av de lutherske statskirkene og slutte seg til andre kristne kirkesamfunn. I Norge skjedde dette med Dissenterloven av 1845. De nye kristne konfesjonene som ganske raskt etablerte seg, inntok en helt annen posisjon enn de pietistiske vekkelsesgruppene og dem

²⁸ Overgaard, s.a., s. 40. 44ff.

²⁹ Larsen, 2014. Overgaard, s.a., s. 45.

³⁰ Lindahl, 1955, s. 33ff.

³¹ Lindahl, 1955, s. 57f.

³² Lindahl, 1955, s. 51f.

som bygget bedehus, siden de aktivt viste sin motstand mot og undergravende holdning overfor den lutherske statskirken.

Allerede i 1843, to år før dissenterloven formelt ble vedtatt, fikk *romerske katolikker* lov til å utføre ritualer i et foreløpig kapell i Christiania, og i 1856 bygget de sin egen kirke i byen, St. Olavs kirke. Kirken hadde som hovedrelikvie det som ble sagt å være del av en arm fra den viktigste norske middelalderhelgen, St. Olav (d. 1030). Både relikvien og kirkens navn viste hvordan katolikkene ønsket å etablere en legitim historisk forbindelse bakenfor den lutherske reformasjonen og til den historiske perioden som var så viktig for byggingen av en nasjonal identitet i Norge. Den første romersk-katolske kirken i Trondhjem, innviet i 1902, ble også viet til St. Olav.

Også andre steder i Norge etablerte katolikkene sine aktiviteter og bygget kirker. I Fredrikshald (Halden) ble St. Peters kirke, i nygotisk stil, tegnet av den nederlandske arkitekten Pierre Cuypers (1827-1921), reist i 1877.³³ I Alta ble det opprettet en katolsk misjon allerede i 1855, og i 1878 ble en kirke innviet, men erstattet av en ny allerede i 1885. I Alta og andre steder ble den romersk-katolske virksomheten ledsaget av veldedighet og sykehusvirksomhet, ofte drevet av nonner av St. Joseph-ordenen (CSJ). Slik var det i Kristiansand, Bergen (St. Pauls kirke 1876) og Fredrikstad. I Fredrikstad ble den første kirken bygget i 1882, men den ble i 1899 erstattet av St. Birgittas kirke, som var tegnet i en nasjonal dragestil av arkitekt Ole Sverre (1865-1952).³⁴ Tilsvarende design og med tegninger av samme arkitekt ble gitt til katolske kirker i Stavanger (St. Svithuns) 1898³⁵ og i Drammen 1899.³⁶ Like slående var den romersk-katolske kirken i Porsgrunn (Vår Frue kirke), som erstattet et kapell fra 1890. Den nye kirken i Porsgrunn ble vigslet i 1899, og var tegnet av arkitekt Haldor Larsen Børve (1857-1933) i stil med en norsk stavkirke fra middelalderen.³⁷

En viktig faktor bak etableringen av romersk-katolske menigheter og kirker i Norge var de kongelige velgjørerne. De to første Bonaparte-monarkene i Sverige og Norge (Carl III/XIV Johan, 1763-1844, og Oscar I, 1799-1859) hadde dronninger som holdt fast ved sin romersk-katolske kirketilknytning hele livet - Desideria (1777-1860) og Josephine (1807-1876). De to dronningene brukte politiske og økonomiske nettverk nasjonalt og internasjonalt for å samle støtte til denne kirkedannelsen. På 1800-tallet var de fleste norske katolikker av utenlandsk opprinnelse, og den dominerende holdningen i Norge var sterkt antikatolsk, så antallet konverteringer var lite.

³³ <http://www.artemis.no/arc/historisk/halden/st.peter.kirke.html>

³⁴ Klavestad, 2014, s. 135. <http://www.artemis.no/arc/3/omraade/fredrikstad/ridehusgaten.26.html>

³⁵ Hundre år, 1999.

³⁶ St. Laurentius, 2000.

³⁷ Lund, 1907, s. 36.

På tross av støtten fra de tidlige dronningene av Bernadotte-dynastiet, satte den strenge religionslovgivningen lenge begrensninger på bygging av katolske kirker i Sverige. De kirkene som etterhvert ble bygget, var avgrenset til de store byene og nært forbundet med immigrantgrupper. Den første kirken – den nygotiske St. Josefs kirke - ble innviet i Göteborg i 1865. Den inngikk som del av et ordinært bygningskvartal, men hadde fronten mot gaten, et tårn og – ikke minst – kirkeklokker.³⁸ I Stockholm ble et kapell viet St. Erik, den svenske nasjonalhelgenen, bygget i 1860. En kirke ble oppført i det samme området mellom 1890 og 1892. Også den var viet til St. Erik, og var tegnet i nyromansk stil av arkitekt Axel Gillberg (1861-1915).

Danmark var tidligst ute med ordinære katolske kirkebygninger. I 1842 ble den nyklassisistiske St. Ansgars kirke bygget i København. Den var tegnet av den tyske arkitekten Gustav Friedrich Hetsch (1788-1864). Igjen ser vi hvordan katolikkene gjennom navnet på kirken søkte å knytte an til nasjonale kirkelige tradisjoner fra tiden før reformasjonen.³⁹

Et annet kirkesamfunn som tidlig etablerte seg i Skandinavia var *metodistene*. Situasjonen i Stockholm omkring 1840 er allerede nevnt. I Norge ble metodismen – som et eget kirkesamfunn – introdusert rundt 1850 av sjømenn, og den spredte seg raskt i urbane og industrialiserte samfunn langs kysten. De første formelle menighetene ble opprettet på 1850-tallet (Fredrikshald 1856, Sarpsborg 1856, Porsgrunn 1858, Mysen 1860), senere fulgte Fredrikstad 1863 (1861),⁴⁰ Christiania 1865, Skien 1873, Kjølborg 1878, Bergen 1879, Trondhjem 1881, Tromsø 1888, Lisleby og Hamar 1889. På alle disse stedene startet metodistene sine aktiviteter i bygninger som ikke var konstruert for religiøse formål, men formelle kirkehus ble bygget få år etter opprettelsen av menigheter.

Metodistkirkene var temmelig konservative i utforming, gjerne med nygotiske vinduer og dører, til slutt også kirketårn - men ikke klokketårn. Fredrikshald metodistkirke ble bygget i 1857. Den hadde også egen kirkegård frem til 1919,⁴¹ men det var ikke vanlig så mange andre steder. Metodistkirken i Skien, innviet i 1887 etter en ødeleggende brann i byen, ble tegnet av menighetens egen pastor, Johannes Arbo Wiel (1856-1942).⁴² Den første metodistmenigheten i Christiania ble organisert i 1865, og den første kirken der - uten tårn -

³⁸ <https://web.archive.org/web/20150402121154/http://www.kristuskonungen.se/historia.htm>

³⁹ <http://www.jesuhjertekirke.dk/kirkens-historie/>

⁴⁰ Dehli, 1964, s. 469. Dehli, 1973, s. 126.

<http://www.artemisia.no/arc/3/omraade/fredrikstad/ridehusgaten.7.html>

⁴¹ <https://www.norske-kirker.net/home/ostfold/halden-metodistkirke/>

⁴² <http://www.artemisia.no/arc/historisk/skien/skien.metodistkirke.html>; <https://www.norske-kirker.net/home/telemark/skien-metodistkirke/>

ble bygget 1874 i nyromansk stil. Ambisjonene for denne kirkebygningen var store, for den hadde plass til 1.000 personer.⁴³

I Sverige ble Metodistkyrkan offisielt anerkjent av staten i 1876, men små lokale menigheter hadde blitt etablert langs den sørsvenske kysten allerede på 1860-tallet.⁴⁴ Den første formelle kirkebygningen ble reist i Karlskrona i 1869-1870, Emmanuelskyrkan. Siden staten ennå ikke hadde formelt anerkjent dette kirkesamfunnet, ble denne kirken utformet på en veldig diskret måte uten ytre tegn på å være en kirke. Etter anerkjennelsen i 1876 ble de metodistiske kirkene mer ekspressive, nygotiske og med tårn. Stockholm metodistmenighet ble som den første i Sverige etablert i 1868. De planla en større kirke, den nygotiske St. Pauls kirke, som sto ferdig i 1875. Den var tegnet av arkitektbrødrene Hjalmar (1837-1897) Axel Kumlien (1833-1913), og ble en modell for andre svenske metodistkirker.⁴⁵

Metodismen kom til Danmark på 1850-tallet, og ble offisielt anerkjent som kirkesamfunn i 1865. Den første metodistkirken – Markus kirke - ble bygget i København i 1864-1865 etter tegninger av arkitekt Ferdinand Vilhelm Jensen (1837-1890). Skt. Pouls kirke i Vejle ble reist i nybarokk stil i 1876. I 1892 fikk den mer formelle trekk som en kirke, inkludert et stort tårn. Arkitekten i 1892 var Niels Peder Jensen (1853-1929).⁴⁶

Et siste, ikke-luthersk kirkesamfunn bør også nevnes her, nemlig *baptistene*. Også for dem la den svenske religionslovgivningen hindringer i veien, men når de først ble anerkjent av staten, fikk de betydelig spredning. Allerede i 1857 var det omkring 40 baptistmenigheter i Sverige,⁴⁷ og i 1897 fantes det hele 564 menigheter med omkring 39.000 medlemmer.⁴⁸ Impulsene – og pengene – ser i første omgang ut til å ha kommet fra USA. Den første menigheten ble etablert i Stockholm i 1854,⁴⁹ og i 1861 etablerte de seg formelt i Göteborg.⁵⁰ Baptistene innredet en rekke forsamlingshus og kapeller i henhold til sine behov, spesielt dåp av voksne mennesker, og til det trenges store vannbassenger. Disse bygningene hadde ingen klare likheter med lutherske kirker. Det gjaldt også de større baptistkirkene som ble bygget fra 1880-årene av – disse bygningene ble dessuten gjerne kalt tabernakler. I 1884 ble Tabernaklet i Göteborg innviet. Arkitekt var Johan August Westerberg (1836-1900), som selv var medlem

⁴³ Hammelbo, 1945.

⁴⁴ Walan, s.a., s. 197.

⁴⁵ Lindahl, 1955, s. 151ff.

⁴⁶ <http://danmarkskirker.natmus.dk/vejle/vejle-skt-pouls-kirke/>

⁴⁷ Walan, s.a., s. 191.

⁴⁸ Walan, s.a., s. 195.

⁴⁹ Noen steder anføres 1848 som året for etableringen av den første baptistiske menigheten.

⁵⁰ https://sv.wikipedia.org/wiki/Sveriges_baptist%C3%B6rsamling

av menigheten. I 1893 ble et baptisttabernakel bygget i Stockholm, med Gustaf Lindgren (1863-1930) som arkitekt.⁵¹

Baptismen i Norge fikk betydelig mindre oppslutning og hadde dels annen bakgrunn enn den svenske. Baptistmenigheter ble opprettet i noen deler av landet fra 1860-tallet av, ofte forankret i små grupper som hadde forlatt statskirken et tiår tidligere under ledelse av den tidligere lutherske sognepresten i Skien, Gustav Adolf Lammers (1802-1878). I de fleste tilfeller bygget eller leide disse lokale baptistmenighetene små hus eller rom og pusset dem opp til egne formål, særlig dåp av voksne troende. Da de begynte å bygge mer formelle kirker, lignet de mer på forsamlingshaller enn protestantiske kirker, for eksempel i Tromsø, hvor en baptistkirke ble bygget i 1872.⁵²

Heller ikke i Danmark som helhet fikk baptistene særlig oppslutning, men i Aalborg etablerte de en egen menighet så tidlig som i 1840. De fikk også oppslutning i Vejle, der de i 1877 - ett år etter metodistene - bygget sitt eget religiøse bygg.⁵³ I Aalborg bygget de sin første kirke, med midler fra amerikanske trosfeller, en nygotisk bygning uten tårn, i 1888. Den hadde store likheter med baptistkirken i Rønne på Bornholm, også den fra 1888. Baptistkirken i Frederiksberg utenfor København fra 1896-1897 var derimot i nyromansk stil og faktisk utstyrt med et tårn.

Frie, evangeliske kirker og frie predikanter

Det er mange likheter mellom de norske metodistkirkene og kirkebygningene til Den evangelisk-lutherske Frikirken, som ble opprettet på 1870-tallet som en protest mot de juridiske og teologiske båndene mellom statskirken og staten. I de tidlige kirkene som ble bygd ble nygotisk eller nyromansk stil foretrukket, ofte inkludert et symbolsk kirketårn, men uten kirkeklokker. Et eksempel var den lutherske frikirken i den østlige delen av Christiania. Menigheten ble opprettet i 1878 og den nyromanske kirken ble bygget i 1885.⁵⁴ Tilsvarende i Kristiansand, der en luthersk frikirke ble opprettet i 1877 og en kirke innviet samme år. Innvendig indikerte disse kirkene sterke kulturelle bånd til bedehusenes religiøse kultur, men utvendig hadde de trekk som minnet om statskirkens kirkebygninger.⁵⁵

Et spesielt svensk, evangelisk frikirkelig fenomen var Svenska Missionsförbundet. I 1878 brøt en fraksjon i Evangeliska Fosterstiftelsen ut under ledelse av Paul Peter

⁵¹ Lindahl, 1955, s. 159ff.

⁵² Stiansen, 1935.

⁵³ Larsen, 2014, s. 111. Overgaard, s.a., s. 35ff.

⁵⁴ <http://www.artemisia.no/arc/historisk/oslo/bygninger/lakkegaten.47.html>

⁵⁵ <http://agderkultur.no/pages/kirker/kristiansand-frikirke/kristiansand-frikirke.html>

Waldenström (1838-1917), og etablerte et selvstendig kirkesamfunn. Bakgrunnen var både teologi og maktkamp, og det innledet en mangeårig kamp om medlemmer og kirkebygninger.⁵⁶ Svenska Missionsförbundet reiste en rekke kirker med egen sakramentforvaltning og egne prester. Modellene for forbundets kirker ble de monumentale religiøse bygningene som ble reist i de store byene. I Göteborg ble Betlehems kyrkan reist i 1881, og i Stockholm Immanuelskyrkan i 1886. Den siste var tegnet av arkitekten Erik Gustaf Sjöberg (1837-1897).⁵⁷ Et viktig forbilde for disse kirkene var den verdenskjente engelske baptistpredikanten Charles Spurgeon (1834-1892) og hans enorme Metropolitan Tabernacle i London fra 1861.⁵⁸ Immanuelskyrkan ble plassert i en av fattigstrøkene i den svenske hovedstaden. Den første bygningen i Stockholm som ble knyttet til Svenska Missionsförbundet var imidlertid Nya Missionshuset, som var blitt bygget i 1877 for å romme besøkende lavkirkelige predikanter. Det var tegnet av Hjalmar og Axel Kumlien. Fra 1878 ble det omdefinert til kirke.⁵⁹

Det hendte også at man i de større skandinaviske byene oppførte mer frie misjonshus eller forsamlingshus. Bak slike prosjekter sto grupper som støttet en spesifikk, karismatisk predikant som agerte ubundet av enhver kirkeorganisasjon og kristen konfesjon. Sverige ser ut til å ha vært først ute med dette. Et forbilde kan ha vært metodisten Scotts kapell eller forsamlingshall i Stockholm fra 1830-årene, et lokale som senere ble nyevangelisten Rosenius fremste arena frem til slutten av 1860-årene. Selv om han var ordinert prest i den svenske statskirken, agerte han på mange måter som en fri predikant med sin egen kirke. Rosenius var prest i den svenske statskirken, men bygget opp sin egen indremisjonsorganisasjon og sin egen forkynnervirksomhet. Et annet eksempel er Blasieholms kyrkan i Stockholm, også det inspirert av Spurgeons Metropolitan Temple i London. Blasieholms kyrkan var tegnet av Erik Gustaf Sjöberg (1837-1897) på bestilling fra presten og predikanten Gustaf Emanuel Beskow (1834-1899). Blasieholms kyrkan rommet 3.000 mennesker, og en viktig inntektskilde var billetter som til dem som ville delta på de ulike møtene. Kirken var primært tenkt som arena for religiøse massemøter der kampen om hovedstadens mange uomvendte utspant seg. Det var en sentralkirke der sentrum var alter, prekestol og med to gallerier. Som Rosenius var Beskow prest i statskirken, han var en ledende skikkelse i Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, og han

⁵⁶ Walan, s.a., s. 198-206.

⁵⁷ Lindahl, 1955, s. 134ff.

⁵⁸ Cf. Lindahl, 1955, s. 41ff.

⁵⁹ <https://www.andreaskyrkan.se/om-andreaskyrkan/historia>

hadde nære bånd til det svenske kongehuset og aristokratiet. Hans virksomhet ble ikke minst støttet av kong Oscar II's dronning Sophia (1836-1913).⁶⁰

Et godt eksempel fra Norge er det imponerende Calmeyergatens Missionshus i Christiania, oppført i nygotisk stil i 1891 etter tegninger av arkitekt Henrik Nissen (1848-1915). Initiativet ble tatt av den ikke-konfesjonelle predikanten Otto Treider (1856-1928), og huset – som delvis ble betalt av Treider selv – var veldig ambisiøst med plass til hele 5.000 personer, noe som gjorde det til den største religiøse bygningen i Skandinavia på den tiden.

Svar fra den nasjonale lutherske kirken

De lutherske statskirkene i Skandinavia ble altså i løpet av 1800-tallet konfrontert med en rekke utfordringer: liberale politikere som argumenterte for et skille mellom nasjonalt borgerskap og religiøs tilhørighet, nye religiøse samfunn innenfor de lutherske statskirkene som utfordret presteskapets monopol, aggressiv konkurranse fra nye kristne kirkesamfunn om religionens territoriale monopol og økende likegyldighet overfor religion generelt i alle samfunnsklasser. Den betydelige veksten av nye kristne menigheter og kirker endret det religiøse kulturlandskapet i de fleste skandinaviske byer. Katolikker, metodister, baptister, lutherske frikirker og pietistiske grupper innenfor de lutherske statskirkene bygget sine egne bedehus, forsamlingshus og kirker i åpen konkurranse med de statskirkelige lutherske kirkehusene.

Denne utviklingen påkalte nye strategier fra statskirkene, som prøvde å møte den nye konkurransen med en kombinasjon av teologiske argumenter, politisk og rettslig kontroll – og nye og imponerende kirker plassert i voksende demografiske sentre. De skandinaviske statskirkene var vel ikke egentlig forberedt på eller sympatisk innstilt overfor de endringene som meldte seg, men som representanter for den religiøse majoritetskulturen forsøkte de å gjøre endringene så små som mulig og å beholde kontrollen. Viktige elementer i statskirkenes reaksjoner på 1800-tallet kan beskrives som konfesjonalisering, estetisering og modernisering.

Konfesjonaliseringen hadde flere elementer, ikke minst en ny interesse for den lutherske konfesjonelle tradisjonen og et nytt fokus på den nasjonal-historiske dimensjonen ved de lutherske statskirkene. Konkurranse om de religiøse kulturlandskapene ble av stor betydning. Å hevde historisk og kulturell autoritet og legitimitet innenfor nasjonale og lokale grenser og strukturer var en sentral respons fra de lutherske statskirkene. I Norge ble den nye selvbevisstheten i statskirken som en institusjon med sin egen historie og sin egen identitet

⁶⁰ Lindahl, 1955, s. 40ff.

gitt talende uttrykk i den betegnelsen ble innarbeidet fra midten av 1800-tallet: Den norske kirke. I Sverige snakket man om Svenska kyrkan, og i Danmark om Den danske folkekirke.

Estetiseringen handlet om hvordan nye estetiske prinsipper kunne bidra til å sikre oppslutningen om den lutherske kirken i en ny og ukjent konkurransesituasjon. Et viktig tema var om det var mulig å identifisere bekjennesspesifikke elementer i en luthersk estetikk.

Modernisering var knyttet til erkjennelsen av at en økende del av befolkningen var bosatt i byer og tettsteder, og at det særlig var i disse områdene at de nye religiøse bevegelsene og kirkesamfunnene vokste. I en slik situasjon ble spørsmålet presserende om hvordan moderne lutherske kirkebygninger kunne huse, overbevise og appellere til troende og ikke-troende.

Disse prosessene og ideene utviklet seg selvfølgelig ikke i en isolert skandinavisk kontekst. Spesielt fra det lutherske Tyskland kom det nye impulser og tenkemåter innenfor estetikk og kirkearkitektur. Man stilte seg kritisk til de foregående århundrenes kirkelige estetikk.

I Norge ble utarbeidelse av standardiserte modeller for nye, tidsriktige statskirkebygg et sentralt prosjekt, og i første omgang knyttet til arkitekt navn som Christian Heinrich Grosch (1801-1865)⁶¹ og Hans Ditlev Frants von Linstow (1787-1851). Deres uttrykksform var nyklassisismen, og mange norske kirker ble fra 1820-tallet bygget etter deres tegninger.⁶² Nyklassisismen ble imidlertid grunnleggende utfordret rundt midten av 1800-tallet. Fra ledende lutherske, anglikanske og romersk-katolske teologer og arkitekter ble den kristne middelalder og spesielt den gotiske estetikken betraktet som det mest genuine uttrykk for kristen kultur og fromhet. Konfrontert med modernisme og sekularisme ble den nygotiske stilen beskrevet som *den* kristne arkitektoniske stilen, mens idealene bak nyklassisismen ble sett på som sekulær, teatralisk og endog hedensk.⁶³ von Linstow fulgte ikke opp denne nye utviklingen, men Grosch gjorde det. Det samme gjorde von Linstows assistent fra 1838, den tyske arkitekten Heinrich Ernst Schirmer (1814-1887), og Wilhelm von Hanno (1826-1882), en annen tysk arkitekt som bosatte seg i Christiania. Grosch, Schirmer og von Hanno tegnet et stort antall norske kirker i nygotisk stil, noen av dem med veldig enkelt interiør og et kors som alterdekorasjon - som tilfellet var med Balsfjord kirke fra 1856, tegnet av Grosch. I andre tilfeller ble eksisterende kirker tømt for sine 1600- og 1700-tallsreferanser, og totalt «modernisert» i nygotisk retning, slik tilfellet var med Larvik kirke fra 1677, der Grosch radikalt endret interiøret omkring 1860.⁶⁴

⁶¹ Sml. Seip, 2001.

⁶² Eldal, 2002, s. 25ff.

⁶³ Achen, 2012, s. 36ff.

⁶⁴ Wasberg og Nord 1976, s. 62f.

I siste del av 1800-tallet ble det bygget svært mange nye kirker Norge. Den formelle bakgrunnen for dette var en lovbestemmelse fra 1851 om at alle privateide kirker skulle selges til de lokale kommunene og at alle kirker skulle ha plass til minst 30 prosent av sognets innbyggere. Lovforslaget hadde vært gjennom mange politiske debatter, som dog mest hadde handlet om de juridiske rettighetene til de private kirkeeeierne.⁶⁵ Den nye loven hadde imidlertid mange andre viktige elementer: Eierskapet til kirkene var knyttet til den territoriale kirkestrukturen, menigheten, kirkene skulle vedlikeholdes godt for kunne å appellere til de nye religiøse idealene, og de skulle kunne huse mange. Kirkebyggingen viste en offensiv statskirke. Dette var konfesjonalisering, estetisering og modernisering i ett grep!

Resultatet var slående. Mellom 1850 og 1910 ble ikke mindre enn 720 nye kirker bygget.⁶⁶ Konkurransen fra vekkelsesgruppene og de forskjellige nye kirkesamfunnene ble møtt med nye idealer om statskirkebygninger og liturgiske rom. De gamle kirkene, som hadde tunge referanser til det gamle, statiske og paternalistiske samfunnet, med interiører fra ulike historiske perioder, ble i stor skala erstattet av kirker som refererte til en ganske abstrakt middelaldersk gotisk estetikk, men manglet koblinger til den umiddelbare fortiden i den lokale menigheten. De nygotiske kirkene var funksjonelle og enkle å holde rene, med oppvarmingsmuligheter, store rom, mye lys, og med interiører som både refererte til men også konkurrerte med bedehusene eller misjonshallene. Altertavlene var enkle, bibelorienterte, lettleste malerier med sentrale Jesusmotiver – for eksempel oppstandelsen eller møtene mellom Jesus og disiplene, eller i noen tilfeller bare et forgylt kors.

Kombinasjonen av en ny estetisk orientering og den sterke konkurransen fra en ny, vekkelsesorientert fromhet, var utslagsgivende for mange av de valgene som ble gjort. Igjen kan Fredrikstad tjene som eksempel på det som skjedde med det religiøse kulturlandskapet i mange norske og skandinaviske byer i de siste tiårene av 1800-tallet. I siste del av 1800-tallet ble denne litt søvnige småbyen radikalt endret av industrialisering og masseinnvandring, med enorme konflikter og spenninger som en konsekvens. De gamle sosiale og kulturelle strukturene kollapset, og veien lå åpen for både indremisjon og en mer ekspansiv motstand mot statskirkelig tradisjon og autoritet. Byens gamle kirke lå i en marginalisert del av det religiøse kulturlandskapet, og var tilpasset kulturen til byens borgere og militære offiserer. Befolkningsveksten skjedde lenger vest og nord for den gamle bykjernen, ikke minst i byggetkommunen Glemmen. Der forsøkte man å møte den eksplosive utviklingen med å bygge en ny kirke i nygotisk stil i 1853. Kirken ble plassert nærmere det nye demografiske sentrum i prestegjeldet, nær grensen til Fredrikstad. Samtidig påpekte samtidige kommentatorer at denne nye kirken med plass til 600 personer ikke kunne dekke behovene til en befolkning på 10.000.

⁶⁵ Eldal, 2002, s. 13f.

⁶⁶ Eldal, 2002, s. 11f.

Men statskirkeendringer tok tid. I mellomtiden hadde metodistene bygd sin kirke i den nye delen av byen, og andre nye kirkesamfunn etablerte seg stolt og selvbevisst i det samme området – baptister, katolikker og andre «frie» grupper med egne prester og pastorer som motarbeidet de historisk gitte territoriene til den lutherske statskirken. Til slutt, i 1880, ble en ny, imponerende luthersk kirke bygget midt i det nye bysenteret på vestsiden av Glomma. Den ble sognekirke i et nyopprettet prestegjeld, Vestre Fredrikstad, og betjent med både sogneprest og residerende kapellan. Arkitekten var Waldemar Ferdinand Lühr (f. 1848). Den nye kirken hadde plass til 1.200 personer, og tårnet overskygget enhver annen bygning i byen.⁶⁷ Det var for sent. Et pluralisert religiøst kulturlandskap var allerede etablert.

Noen avsluttende bemerkninger

Det har vært en viss forskningsinteresse for 1800-tallets statskirkelige gudshus i Skandinavia. Derimot er den lavkirkelige og frikirkelige byggevirksomheten lite utforsket. Det er ikke et forskningsfelt som har hatt stor status, og de samlede oversiktene er dessverre få, om overhodet eksisterende. Det forklarer også det litt lapidariske ved denne artikkelen, som startet med følgende spørsmål: Hvilke endringer i det religiøse kulturlandskapet medførte den nye situasjonen med økt pluralisering og konkurranse mellom ulike grupper og kirkesamfunn? Svaret kan kanskje begynne med å oppsummere hovedtrekkene i utviklingen.

De skandinaviske landene var gjennom 1800-tallet et levende laboratorium for nye religiøse uttrykksformer og for sterk konkurranse om det religiøse kulturlandskapet. Det var både på et overordnet og på et mer konkret og materielt nivå påfallende mange likheter mellom de tre landene. De lutherske statskirkene forsøkte å opprettholde sin sosiale og kulturelle kontroll basert på det gamle territorielle systemet for religiøs tilhørighet og lojalitet. For å demonstrere sin historiske og estetiske overlegenhet utviklet statskirkene strategier for å bygge dominerende, imponerende og moderne kirker i henhold til nye estetiske og konfesjonelle preferanser. Denne strategien var imidlertid ikke overbevisende vellykket hvis målet var å forhindre ytterligere religiøst mangfold, og i mange tilfeller kom endringene for sent, for konkurrentene var for lengst etablert og hadde utviklet sin egen estetikk og sine egne modeller for bygging av gudshus. Vekkelsene og andre kirkesamfunn skapte nye idealer om religiøst fellesskap og kulturell og sosial tilhørighet. Kulturlandskapene som de forsøkte å skape, var i de fleste tilfeller formet av troende som fulgte en forkynner og søkte fellesskap med sine likeverdige – akkurat slik herrnhuterne hadde gjort på 1700-tallet. De nye religiøse fellesskapene uttrykte seg materielt blant annet ved å bygge og betale sine gudshus selv, og ved å trekke sine egne grenser både sosialt og geografisk. Slik deltok de i en økende konkurranse om modernisering, estetikk, synlighet og kulturell kapital.

⁶⁷ Dehli, 1973, s. 127ff. Klavestad, 2014, s. 125ff.

Spesielt i agrare områder besto i mange tilfeller det statskirkelige, territoriale fellesskapet også gjennom 1800-tallet – i hvert fall på et rituellet og medlemsmessig nivå. Vekkelsesbevegelsene og de ikke-lutherske kirkesamfunnene ble aldri majoritetsfenomener i Skandinavia.⁶⁸ På landsbygget kom endringene gjerne til uttrykk innenfor det etablerte sognefellesskapet, i form av enkle bedehus og ofte som en arkitektonisk forlengelse av den kristne husmenigheten. Det var de troende «vennene» som samlet seg der. De trengte ikke profesjonelle arkitekter og kunstnere, og utfordret heller ikke åpent statskirkens bygninger, men sentrum i deres religiøse kulturlandskap var hjemmet og bedehuset, ikke kirkehusene.

I det nye urbane religiøse 1800-tallskulturlandskapet var derimot den ideologiske og estetiske konkurransen hardere. De ulike kirkesamfunnene og religiøse gruppene ønsket eksplisitt å utfordre eller kontrastere statskirkens bygninger. De ulike selskapene for luthersk indremisjon ønsket riktignok å utfylle og avhjelpe statskirkenes rolle og situasjon, men i praksis ble mange av dem kirker i kirken, med sine egne ledere, hierarkier, forsamlingshus og regelrette kirkehus. Dermed ble nye, symbolske og fysiske territorier skapt også innenfor statskirkemenighetenes rammer.

Konkurransen om de urbane, religiøse kulturlandskapene – ikke minst i de skandinaviske hovedstedene – artet seg noe annerledes når det kom til de ikke-lutherske kirkesamfunnene som etablerte seg der. Men også her finner vi forskjellige nivåer og dimensjoner. For gudshusene til noen av de mest radikale gruppene, som baptistene eller de mer vellykkede, ikke-konfesjonelle predikantene, var referansene til tradisjonelle lutherske kirker uten betydning. I stedet ble modellene hentet fra anglo-amerikanske «tabernakler» og utenlandske forsamlingshaller med den karismatiske religiøse lederen som hovedperson. Dette demonstrerte denne kulturens selvdefinerte annerledeshet og dens radikale kritikk av den eksisterende religiøse materielle kulturen. Deres estetiske og religiøse idealer var hentet fra nye internasjonale trender som hadde lite til felles med den tysk-skandinaviske konfesjonelle lutherdommen. Andre, for eksempel metodistene, kopierte i større grad den nygotiske stilen, og refererte dermed både til de nye lutherske kirkene og til engelske metodistkapeller - med en viktig forskjell: metodistkirkene kunne ha tårn, men de hadde ikke klokker eller tårnur. Å utfordre lydbildet i de territorielle statskirkemenighetene hadde de antagelig hverken råd til eller ideologi for. Nå var ikke de romerske katolikkene de mest sentrale blant utfordrerne av de skandinaviske statskirkene, men der de faktisk bygget kirker, konkurrerte de også om det urbane, religiøse lydbildet. I tillegg knyttet de an til den nasjonale religiøse historien, et trekk man ikke finner i de andre kirkesamfunnene. Ved å vie sine kirker til gamle nasjonale helgener, og – som i Norge – å la dem inspirere av nasjonal og

⁶⁸ Det finnes enkelte lokale og regionale unntak fra dette i alle de tre skandinaviske landene, men det er det ikke rom for å diskutere her.

middelaldersk kirkearkitektur, gjorde de et slags territorielt gjenkrav på områder reformasjonen hadde frarøvet dem.

Arkitektenes rolle i utviklingen av den nye lutherske statskirkeestetikken er imponerende. Et lite antall arkitekter med internasjonal utdanningsbakgrunn så for eksempel Norge som en interessant arena for å utforske og utvikle en nasjonal, konfesjonell estetikk. Sverige og Danmark hadde en lengre arkitekttradisjon enn Norge, men ideologien bak statskirkeestetikken var den samme der som i Norge. Men særlig fra de siste tiårene av 1800-tallet fikk arkitektene også stor innflytelse på de ikke-lutherske kirkebyggene, noe som kanskje er tydeligst i Sverige. I noen tilfeller fostret disse kirkesamfunnene egne arkitekter, men vel så gjerne kunne arkitekter også se arbeid med ikke-lutherske religiøse bygninger som prestisjefyllt.

Nettopp fordi de ulike kirkesamfunnene og religiøse gruppene utviklet til dels sterkt egenartet arkitektur og estetikk med andre referanser enn statskirkene, var det i tiden omkring 1900 fullt mulig å bevege seg rundt både på landsbygget og i byene og gjenkjenne det nye, komplekse religiøse kulturlandskapet på tvers av de skandinaviske statsgrensene. Å forstå denne kompleksiteten kan være et første skritt i retning av å lage en slags religiøs kulturminnetypologi for Skandinavia på 1700- og 1800-tallet.

BIBLIOGRAFI

Digitale ressurser (lest mai 2020)

<http://agderkultur.no/pages/kirker/kristiansand-frikirke/kristiansand-frikirke.html>

<http://www.artemisia.no/arc/3/omraade/fredrikstad/ridehusgaten.26.html>

<http://www.artemisia.no/arc/3/omraade/fredrikstad/ridehusgaten.7.html>

<http://www.artemisia.no/arc/historisk/halden/st.peter.kirke.html>

<http://www.artemisia.no/arc/historisk/oslo/bygninger/lakkegaten.47.html>

<http://www.artemisia.no/arc/historisk/skien/skien.metodistkirke.html>

<https://danmarkshistorien.dk/perioder/adelsvaelden-1536-1660/kongens-riger-og-lande/>

<https://www.norske-kirker.net/home/ostfold/halden-metodistkirke/>

<https://www.norske-kirker.net/home/telemark/skien-metodistkirke/>

<https://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-1.html>

<https://sanktansgar.dk/om-kirken/historien/>

<https://web.archive.org/web/20150402121154/http://www.kristuskonungen.se/historia.htm>

<http://www.jesuhjertekirke.dk/kirkens-historie/>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Sveriges_baptistf%C3%B6rsamling

<http://danmarkskirker.natmus.dk/vejle/vejle-skt-pouls-kirke/>

<https://www.andreaskyrkan.se/om-andreaskyrkan/historia>

https://sv.wikipedia.org/wiki/Sveriges_baptistf%C3%B6rsamling

<https://web.archive.org/web/20150402121154/>

<http://www.kristuskonungen.se/historia.htm>

Litteratur

Achen, Henrik von: «Fighting the disenchantment of the world: the instrument of medieval revivalism in nineteenth-century art and architecture». *Devotional Cultures of European Christianity, 1790-1960*, ed. Henning Laugerud and Salvador Ryan. Dublin: Four Courts Press, 2012, s. 131-154.

Amundsen, Arne Bugge: «'Naar Stormen kommer, tager Fuglen afsted'. Erik Tønnesen og indremisjonen i Fredrikstad-distriktet 1850-1880». *MindreAlv. Årbok V* (1992-93), s. 51-74.

Amundsen, Arne Bugge: «Haugeanism between Liberalism and Traditionalism in Norway 1796-1845». *Pietism and Community in Europe and North America, 1650-1850*, ed. Jonathan Strom. Brill's Series in Church History 45/Religious History and Culture Series 4. Leiden og Boston: Brill, 2010, s. 291-306.

Amundsen, Arne Bugge: «Mellom inderlighet og fornuft». *Norges religionshistorie*, red. Arne Bugge Amundsen. Oslo: Universitetsforlaget, 2005, s. 243-294.

Amundsen, Arne Bugge: «Oppvekkelsens steder. En lesning av Erik Pontoppidans Sandhed til Gudfrygtighed (1737)». *Vekkelsens møtesteder*. Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis 57, ed. Arne Bugge Amundsen. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska arkiv, 2014, s. 53-76.

Amundsen, Arne Bugge: «The devotion of the simple and pure: devotional culture in the Haugean movement in Norway, 1796-1840». *Devotional Cultures of European Christianity, 1790-1960*, ed. Henning Laugerud and Salvador Ryan. Dublin: Four Courts Press, 2012, s. 13-33.

Amundsen, Arne Bugge: «Reformasjonen og kulturlandskapet». *Reformasjonen i nytt lys*, ed. Tarald Rasmussen og Ola Tjørhom. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2017, s. 165-191.

Bedoire, Fredric. *Hugenotternas värld. Från religionskrigens Frankrike till Skeppsbroadelns Stockholm*. Stockholm: Bonnier, 2009.

- Dehli, Martin: *Fredrikstad bys historie II*. Fredrikstad: Fredrikstad kommune, 1964.
- Dehli, Martin: *Fredrikstad bys historie III*. Fredrikstad: Fredrikstad kommune, 1973.
- Eldal, Jens Christian: *Med historiske forbilder. 1800-tallet*. Kirker i Norge III. Oslo: Arfo, 2002.
- Hammelbo, Trygve, red.: *Oslo første metodistmenighet 1865-1945*. Oslo: Typografia Boktrykkeri, 1945.
- Hundre år i St. Svithuns by 1898-1998. Jubileumsskrift for den katolske menighet i Stavanger*. Stavanger: St. Svithuns katolske menighet, 1999.
- Klavestad, Lars Ole: *Arkitekturen i Fredrikstad. Arkitektur- og byplanhistorien 1567-2017*. Fredrikstad: Gyldenstjerne forlag, 2014.
- Langhelle, Svein Ivar: «Haugianske møteplasser og samlingsformer med eksempel fra det sørvestre Norge». *Vekkelsens møtesteder*. Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis 57, ed. Arne Bugge Amundsen. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska arkiv, 2014, s. 77-88.
- Larsen, Kurt E.: «De 1073 danske missionshuse, deres internasjonale bakgrunn og særpreg». *Vekkelsens møtesteder*. Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis 57, ed. Arne Bugge Amundsen. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska arkiv, 2014, s. 103-116.
- Lindahl, Göran: *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*. Stockholm: Diakonistyrelsens bokförlag, 1955.
- Lund, Carl: *Porsgrund 1807-1907. Et Hundreaars Minde*. Porsgrunn: Br. Dybings Bogtrykkeri, 1907.
- Lundin, Claës. *Nya Stockholm*. Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1887-1890.
- Overgaard, Frands Ole: «Vækkelse og kirke i det egentlige Danmark i det 19. århundrede». *Väckelse och kyrka i nordiskt perspektiv*, utg. Anders Pontoppidan Thyssen. Skrifter utgivna av Nordiskt Institut för kyrkohistorisk forskning I. København/Lund/Helsingfors/Oslo, s.a., s. 27-52.
- Rehnberg, Bertil: «En herrnhutisk plantskola i Göteborg». *Arkiv, fakultet, kyrka. Festskrift till Ingmar Brohed*, red. Anders Jarlert. Bibliotheca historico-ecclesiastica lundensis 48. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska arkiv, 2004, s. 149-168.
- Schrøder, Ludvig: *Om Brødremenighedens Betydning for Kirkelivet i Danmark*. København: Lehmann & Stage, 1902.
- Seip, Elisabeth, red.: *Chr. H. Grosch - arkitekten som ga form til det nye Norge*. Oslo: P. Hammers forlag, 2001.
- Sørby, Hild: «Religiøse forsamlingshus i Stavanger - arkitektur og utsmykning». *Kunst og pietisme. Noen trekk ved den religiøse kulturen i Rogaland*, red. Pål Repstad et al. Stavanger: Rogalandsforskning, 1977, s. 41-87.

St. Laurentius. Drammen katolske menighet 1899-1999. Drammen: Drammen katolske menighet, 2000.

Stiansen, Peder: *Baptistkirkens historie i Norge. Første del inntil 1880*. Oslo: Norsk litteraturselskap, 1935.

Sundbärg, Gustaf: *Sveriges land och folk*. Stockholm: P. A. Norstedt, 1901.

Swensen, Grete: *Moderne, menn avleggs? Foreningers byggevirkosomhet 1870-1940 i formativt perspektiv*. Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet, 1997.

Thrap, D.: *Brødremenigheden i Norge*. Christiania: Jacob Dybwad, 1905.

Thyssen, Anders Pontoppidan: *Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld I-II*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 1964.

Wachenfelt, Per von & Christer Ahlberger, red.: *Herrnhutismen i Västsverige*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2019.

Walan, Bror: «De utomkyrkliga väckelserörelserna under senare hälften av 1800-talet». *Väckelse och kyrka i nordiskt perspektiv*, utg. Anders Pontoppidan Thyssen. Skrifter utgivna av Nordiskt Institut för kyrkohistorisk forskning I. København/Lund/Helsingfors/Oslo, s.a., 184-214.

Wasberg, Gunnar Christie og Einar Nord, red.: *Ett med sin by. Larvik kirke 300 år*. Larvik: Larvik menighetsråd 1976.

Ørebech, Kai: *Bedehus i Østfold*. Oslo: Lunde forlag, 2006.